

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

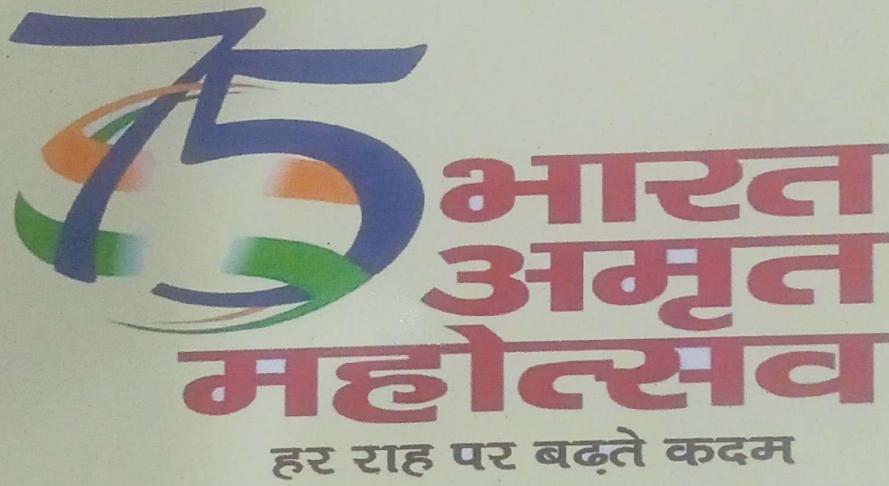
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2022

ISSUE No - (CCCLXXXI) 381-A

75 YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE
STATUS & GOALS

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Archana S. Dahane

Principal

Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor

Dr. Sandip B. Kale

Assistant Professor & Head
Department of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

23	P.B. Shelley's Poetry an Epitome of Idealism - A Study Dr. V.A. Ugemuge	71
24	Sant Tukaram: Socio-Musical Reformer Mr.Prafulla Vilasrao Kale	74
25	महिलांचा मानवी अधिकार :- एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ.सतिष.एम.कटके	77
26	भारतीय लोकशाही आणि परराष्ट्र धोरण-एक राजकीय मीमांसा प्रा.राजेंद्र घोरपडे	82
27	लोकशाही यशस्वी करण्यासंदर्भात डॉ. वाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार डॉ पद्माकर दारोडे	87
28	आरोग्य - एक मुलभूत हक्क प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	92
29	जनतंत्र की वास्तविक स्थापना के लिये आवश्यक है चुनाव सुधार डॉ. अर्चना ज्ञा पाटील	95
30	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	97
31	कोरोना काळातील सक्षम महिला प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	101
32	भारतीय साहित्यातील मराठी साहित्याकाचे योगदान डॉ.शरणकुमार लिंबाळे प्रा.रोशना अर्जून जनबंधू	103
33	मानवी प्रतिष्ठेचा आग्रह डॉ. अरविंद सोमनाथे	107
34	भारतातील वाढता भ्रष्टाचार एक गंभिर समस्या डॉ.विजया एच. राऊत	113
35	भारतातील लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे डॉ प्रमोद मा आचेगावे	118
36	भारतीय राज्यघटनेतील तीन ही घटकांचे सर्वसमावेशकतेचे तत्व - प्रा. सूनिल लक्ष्मण नेवकर	120
37	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक प्रचारामध्ये सोशल मिडीयाची भूमिका डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	126
38	तमिळ भाषा साहित्य समस्या व त्यावरील उपाययोजनाचा अभ्यास डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	131
39	भारतातील पशूपालक धनगर जमातीच्या राजकीय जीवनाचा अभ्यास Dr. Dhale .S.U.	136
40	मानव आणि पर्यावरण एक दृष्टीक्षेप श्री. शैलेश जी. मेश्राम	141
41	लोकशाहीची जडणघडण व वर्तमान आव्हाने डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे	144
42	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना गीतांजली शुद्धोधन नागदेवे	147
43	स्वामी विवेकानन्द के चिन्तन की वर्तमान संदर्भ में प्रासंगिकता शिवचरण एन.श्रांडे, Dr.Jayveer Shing	151
44	भारतीय राजकारणातील प्रमुख आव्हाने : जात, भाषा, प्रांतवाद प्रा. सचिन वानखेडे	155
45	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ, डॉ. ए. एच. कदम	159

भारतातील लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा

आंतरराष्ट्रीय समुदायातील बहुतांश राष्ट्रांनी लोकशाही शासनपध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. लोकशाही ही आधुनिक शासनपध्दती आहे असे म्हटले जात असले तरी प्राचीन ग्रीक व भारतातील काही नगर राज्यात लोकशाही शासनपध्दती अस्तित्वात होती. लोकांची सत्ता असलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय. लोकशाहीत लोकांचे राजकीय सामाजीकरण राजकीय प्रक्रिया सहभाग, मतदान-मतमोजणी, प्रतिनिधिची भूमिका, राजकीय संस्कृती, राजकीय पक्ष, शासनावर नियंत्रण जनतेच्या समस्येला प्राधान्य इत्यादी घटकाला महत्व असते. या घटकांचे निःपक्षपध्दतीने विश्लेषण करण्याचे कार्य प्रसार माध्यमे करतात म्हणूनच प्रसार माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हटले जाते.

भारतात प्रसार माध्यमे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अस्तित्वात होती, बाळशास्त्री जांभेकर लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी. विचारवंताने भारतात वृत्तमानपत्रे सुरु करून ब्रिटिश शासनाचे सत्यरूप समाजासमोर आणण्याचे कार्य केले. एवढेच नव्हेतर भारताला स्वातंत्र्य मिळून देण्याचे त्यांचे योगदान आहे. स्वातंत्र्यानंतर प्रसार माध्यमामध्ये अमुलाग्रह बदल झालेला आहे. प्रसार माध्यमामध्ये वृत्तपत्रे, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया, सोशल मिडिया इत्यादींचा समावेश होतो.

लोकशाहीत समता स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता, दुर्बल घटकांना प्राधान्य, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, इत्यादी घटनेला महत्व असते. भारतात लोकशाही यशस्वी करण्यात प्रसार माध्यमाची भूमिका देखील महत्वाची आहे. लोकशाही यशस्वी करण्यात प्रसार माध्यमाचा सकारात्मक बदल खालीलप्रमाणे आहे.

प्रसार माध्यमांद्वारे जनजागृती :

लोकशाही शासन व्यवस्थेत बदल लोकांमध्ये जनजागृती घडविणे अत्यंत महत्वाचे असते. वृत्तपत्रे इलेक्ट्रॉनिक, माध्यमेद्वारे लोकशाहीचे महत्व समजावून सांगितले जाते. लोकशाहीत मतदाराला किती महत्व असते. हे नागरिकांना समजावून सांगितले जाते. निवडणूक आयोग प्रसार माध्यमांचा आधार घेत मतदान जन-जागृती मोहीम राबवित असते. उदाहरणात स्वातंत्र्यदिनी तिरंगा गवाने फडकेल. सुजाण नागरिक मतदान नांव नोंदणी अभिमानाने करेल. तुम्ही तुमच्या आयुष्याचे विंग बॉस व्हा मतदानयादीत नाव नोंदणी करून मतदार बना.

राजकीयपक्ष आणि प्रसार माध्यमे :

लोकशाही मध्ये राजकीय पक्षाला अनन्य साधारण महत्व आहे. राजकीय पक्ष निवडणुकीमध्ये सहभागी होतात. लोकशाही मध्ये सत्ता परिवर्तन शांततेच्या मार्गाने म्हणजे निवडणुकीच्या माध्यमांद्वारे होते. निवडणुकीत आपले उमेदवार निवडून आले पाहिजेत म्हणून राजकीय पक्ष अहोरात्र परिश्रम करतात. प्रसार माध्यमाची मदत घेतात. प्रसार माध्यमांद्वारे आपल्या पक्षाचे ध्येय धोरणे जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करतात. लोकशाही यशस्वी करण्यात राजकीय पक्ष व प्रसार माध्यमांचे योगदान आहे. म्हणूनच आपल्या देशातील प्रत्येक राजकीय पक्ष आपले वृत्तपत्रे व इलेक्ट्रिक माध्यमे सुरु केले आहेत.

शासकीय योजनाची माहिती :

प्रिन्ट इलेक्ट्रॉनिक, सोशल मिडियामुळे जनतेला शासकीय ध्येय धोरणाची, कार्यक्रमांची योजनाची माहिती मिळू लागली. घटक राज्य शासन नव-नवीन योजनाशहरी व ग्रामिण भागातील जनतेचा विकास करण्यासाठी राबविने, ग्रामिण झोपडपट्टी भागासाठी, शेतकऱ्यांसाठी, महिला करीता योजना आखत असते. या योजनाची माहिती प्रसार माध्यमातून लाभार्थ्याला जलद गतीने मिळू लागली. शासनाने आपल्यासाठी किती चांगल्या योजना राबविल्या, किती प्रमाणात विकास झाला. यांचेही विश्लेषण प्रसार माध्यमे करू लागली. त्या भागाचा विकास झाला तर जनता ही सत्ताधारी पक्षाला मतदान करतील अन्यथा विरोधी पक्षाला मतदान करतील त्यामुळे सत्ता पलटविण्यात महत्वाची भूमिका प्रसार माध्यमे करू लागली.

नविन राजकीय नेतृत्वाचा उदय :

लोकशाहीत नेतृत्वाला अनन्य साधारण महत्व असते. लोकशाही यशस्वी करण्यात नेतृत्वाची भूमिका महत्वाची असते. प्रिन्ट व इलेक्ट्रॉनिक मिडिया राजकीय नेतृत्व उदयास हातभार लावित आहेत. एखाद्या चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या नेत्याचे देशात आपल्या नेतृत्वाला जनतेचा प्रचंड प्रमाणात पाठिंबा मिळविला. 2014 च्या निवडणुकीत प्रसार माध्यमांद्वारे संपुर्ण घेतल्यामुळे राहुल गांधीच्या नेतृत्वाला सामान्य जनतेला पाठिंबा मिळत आहे. 2022 च्या भारत जोडो यात्रीला प्रसार माध्यमाने दखल राजकारणात पाठिंबा मिळत आहे. त्यांनी आपल्या पक्षाला राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळण्याच्या मार्गावर पोहचविले आहे. राजकीय सामाजीकीकरण :

आज प्रसार माध्यमाच्या साधनाने व्यक्तीचे राजकीय सामाजीकीकरण करित आहे. वृत्तपत्रे, रेडिओ, टि.व्ही. द्वारे मिळालेली माहिती व्यक्तीला प्रभावित करते. यामुळे राजकीय विचार निर्माण होतात किंवा बिघडतात. आज सर्व शासन व्यवस्था प्रसार माध्यमाच्या साधनाचा प्रयोग करून आपल्या नागरिकांना राजकीय प्रशिक्षण दिले जातात. देशातील निर्णय प्रक्रिया, राजकारण, सत्तेची स्पर्धा, देशातील घडणाऱ्या घडामोडी इत्यादींची माहिती लोकांना घरबसल्या प्रसार माध्यमांच्या आधारे मिळते. त्यामुळे लोकांमध्ये जनजागृती घडून येते. एखादे शासन चांगले की वाईट याविषयी बारांवार लोकांना माहिती देवून त्यांचा दृष्टिकोन बदलविण्याचे काम प्रसार माध्यमे करतात. एकंदरीत लोकांना राजकारणाची माहिती प्रसार माध्यमे देत असतात.

सामान्य जनतेचे मते मांडणारे व्यासपीठ :

आधुनिक काळात संदेशवहन विद्युत गतीने होत आहे. प्रसार माध्यमे जनमत वनविण्याचे बिघडविण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे. लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहे. सामान्य जनतेला आपली मते मांडण्याची व्यासपीठ मिळते. लोकशाहीत प्रत्येकाला आपले मते मांडण्याचे स्वातंत्र्य असते.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व मुल्यांची :

लोकशाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्वा या मुल्यांवर आधारित आहे. लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी हे मुख्य सर्व सामान्यापर्यंत पोहचले पाहिजेत. या मुल्यांचे महत्व पटवून देण्याचे काम प्रसार माध्यमे करतात. भारतात अनेक धर्मांचे, पंथांचे, जातीचे लोक राहतात येथे ही लोकशाहीचे मुख्य सर्व सामान्यापर्यंत पोहचविण्याचे काम प्रसारमाध्यमे करित आहेत.

लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी करण्यामध्ये प्रसार माध्यमे महत्वाची भूमिका बजावित आहेत. परंतु प्रसार माध्यमावर ही अलिकडे शंका घेत आहेत. माध्यमाच्या राजकीय भूमिका विषयी नागरिक शंका घेत आहेत. मतदानपूर्व सर्वेक्षण, मतदानोत्तर, कलचाचण्या निवडणुक निकालाचे विक्षेपण आणि राजकीय व्यक्तीपुजा हे घटक माध्यमाविषयी शंका निर्माण करणारे आहेत. प्रसार माध्यमांद्वारे प्रसारित होणाऱ्या बनावट चित्रफितीमुळे त्यांची विश्वासहून धोक्यात येत आहे.

माध्यम विश्वाचे व्यावसायिकरण झाले आहे. व्यावसायिकरणात नफा-तोट्याचा विचार केला जातो. तसेच इलेक्ट्रॉनिक माध्यमात झालेली वाढ यामुळे स्पर्धा निर्माण झाली आहे. आर्थिक घटकांसाठी एखाद्याचे मत आपल्या माथी मारत आहेत. यामुळे लोकशाही पुढे आव्हाने निर्माण होतात. शासनाचे गुणगान करणे त्याची जमेची वाजू दाखविणे हेच कार्य माध्यमे करित आहेत. परंतु फक्त जमेची वाजू दाखविण्यात येते. हे लोकशाहीला घातक आहे, असे असलेले तरी लोकमत घडविण्यासाठी आधुनिक काळात विविध साधनाचा वापर केला जातो. वर्तमानपत्रे, टि.व्ही. हे लोकमत घडविण्याचे प्रमुख साधन आहे. हे लोकमतलोकशाहीचा आधार असतो. स्टिंग ऑपरेशन निपझपती मने, शासकीय योजनांचे योग्य मुल्यमापन, शासनांवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण, सर्व सामान्यांच्या समस्या सोडविणारे इत्यादी घटक प्रसार माध्यमाची विश्वासहूर्ता निर्माण करणे एवढेच नव्हे तर लोकशाही यशस्वी करण्यात योग्य भूमिका बजावते.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) डॉ. पुष्पराज जैन, भारतीय शासन व राजनिती साहित्य भवन प्रकाशन आगरा.
- 2) डॉ. सुधीर बोधनकर, डॉ. मेघा कानेटकर, जाहिरात आणि विक्रय व्यवस्थापन थी सार्डनाथ प्रकाशन नागपूर.

जाणता राजा

छत्रपती शिवाजी महाराज

- संपादक -

डॉ. अनंत आत्माराम शिंदे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	Geographical Vision of Chatrapati Shivaji Maharaj	Dr. Manish Kanha Chavhan	1
2	Administration System of Shivaji Maharaj	Dr. Pramod Rameshwar Chavan	9
3	Shivaji Maharaj & His Resistance To Foreign Religious Fanaticism	Aparna Rajhans	18
4	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लोक कल्याणकारी स्वराज्याचे व्यवस्थापन प्रा. डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे		33
5	स्वराज्य: लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना	डॉ. अंबादास बाकरे	37
6	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषी विषयक धोरण	डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने	44
7	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लष्करी व्यवस्थापन	डॉ. चंद्रशेखर आय. गिते	51
8	छत्रपती शिवाजी महाराजांची प्रशासनव्यवस्था	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	56
9	शिवकालीन चलनव्यवस्था : एक एतिहासिक समालोचन	डॉ. विशाल अ.दौलतकर	63
10	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषी धोरण	डॉ. प्रदीप ताकतोडे	71
11	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक नियोजन	प्रा. अविनाश पवार	79

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लोक कल्याणकारी स्वराज्याचे
व्यवस्थापन

प्रा. डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स
कॉलेज, वर्धा

भ्रमणध्वनी : ९८६०५८३०१७ ई-मेल आयडी :

pmache76@gmail.com

जाणता राजा, हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक महिलांचे कैवारी, आदर्श राज्यकर्ता म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांना ओळखले जाते. सर्व मानवी अधिकार नाकारलेल्या जनतेला सन्मानाने जगता यावे यासाठी स्वराज्य पाहिजे होते. त्यामुळे रयतेच्या मानसिकतेत बदल करून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, शेती, महिला इत्यादी क्षेत्रात बदल करण्यावर भर दिलेला आहे. त्यातून समता, बंधुता निर्माण करण्याला प्राधान्य दिले आहे. लोक कल्याणकारी राज्यात प्रजेच्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण होतात. स्त्रियांचा सन्मान केला जातो. सामान्य जनतेची, शेतकऱ्याची फसवणुक होत नाही. कोणावरही अन्याय होत नाही. प्रजेला जलद न्याय मिळते. शेती आणि उद्योगांचा विकास होतो. लोककलेला भरभराटी येते. जनता सुखी समाधानाने राहू शकतात.

शिवरांयानी मोगल, आदिलशाहा, पोर्तूगीज, इंग्रज यांच्याशी युद्ध, संघर्ष केला. तरीही जनतेच्या समस्या सोडविण्यास प्राधान्य दिले आहे. पर्यावरण, महिला, स्वच्छता, दुष्काळ, पाण्याचा प्रश्न, धर्म आदी संबंधी जे धोरण शिवाजी महाराजांनी अंमलात आणले होते. त्या धोरणाचे महत्त्व आजही आधोरेखित आहे. शिवाजी राजांनी जनतेच्या हिताला प्राधान्य देऊन ज्या धोरणाची अंमलबजावणी केली, त्याच धोरणाला आज लोककल्याणकारी राज्य म्हटले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लोककल्याणकारी धोरण खालील प्रमाणे

• स्वच्छता :-

आधुनिक काळात स्वच्छतेला महत्त्व दिले जाते. राष्ट्रीय व राज्यांचे धोरण स्वच्छतेला अनुसरून ठरविले जाते आहे. त्याकाळातही छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वच्छतेबाबत आपल्या राज्यात धोरण किंवा नियमावली निर्माण केली. घराभोवती निरगुडीच्या झाडाचे कुंपण घालून घरामध्ये उंदीर, विंचू, किडा, मुंगी या सारखे सरपटणारे प्राणी येणार नाही यांची काळजी घ्यावी. गडावरील बाजारपेठेत, रस्त्यावर केरकचरा राहणार नाही यांची ताकिद देण्यात आलेली दिसते. इतकेही करून जर जागोजागी कचरा पडला असेल तर तो गडाखाली फेकू नये. तो कचरा त्याच जागेवर जाळून टाकावा. त्याची राख खत म्हणून वापरावे.

• पाण्याची व्यवस्था :-

आधुनिक काळात पाण्याला विशेष महत्त्व आहे. कारण पाणी हा जीवन आवश्यक घटक आहे. पाण्याचे व्यवस्थापन कसे करावे. या संबंधी शासन धोरण किंवा नियमावली तयार केलेली आहे. एवढेच नव्हेतर पाण्याचा कसा वापर करावा या संबंधी जनजागृती केली जात आहे. शिवरायांनी आपल्या राज्यात पाण्यासंबंधी धोरण किंवा विचार मांडले आहे. शिवरायांच्या काळात गडावर वस्ती करून राहणाऱ्या जनतेची संख्या मोठी असे. येथे पाण्याची व्यवस्था करण्यासंबंधी शिवराय काळजी घेत. गड बांधण्यापूर्वी त्या जागेवर पुरसे पाणी आहे का? याची पाहणी केली जात असे. अशा एखाद्या जागी पाणी नसेल तर तेथे पावसाळ्यापूर्वीच तळी आणि टाक्या बांधून त्यात साठविले जात होतेव ते जपून वापरत असत. दुष्काळात पाणी कमी पडत नसत. महाराष्ट्रातील लातूर जिल्ह्यात रेल्वेने पाणी आणण्याची शासनावर वेळ आलेली दिसून येते.

• दुष्काळ निवारण :-

शिवाजी महाराज दुष्काळात जनतेला सर्वतोपरी मदत करीत. एखाद्या वर्षी दुष्काळ पडल्यास शिवराय राज्याच्या कोठारात साठवलेले धान्य जनतेला मोफत वाटून देत असत. तसेच दुष्काळाच्या वर्षी महाराज वेगवेगळ्या किल्यांवर दुरूस्तीची कामे सुरू करत. त्याच काळात बंधारे, कालवे बांधण्याचे काम सुरू करत.

यामुळे कामगाराला आणि शेतकऱ्याला कामे मिळत. त्यामुळे राज्यात दुष्काळाची तिब्रता तेवढीशी जाणवत नसत. आज जे शासन रोजगार हमी धोरण राबविण्यात येत आहे. तेच धोरण शिवरायांनी आपल्या काळात राबविलेले दिसून येते.

• व्यापार आणि बाजारपेठ :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्यात व्यापार व बाजारपेठेला महत्त्व दिले आहे. शिवरायांनी आपले स्वतंत्र आरमार उभे केले. एवढेच करून थांबले नाहीत तर स्वराज्यात व्यापार वाढवावा यासाठी मालाची वाहतूक करणारी जहाजे निर्माण केली होती. महाराष्ट्रात गोदावरी, कृष्णा, भिमा इत्यादी नद्यांमध्ये होड्यांची वाहतूक चालत असत. दाभोळ, राजापूर, वेगुर्ली, तारापूर, जैतापूर ही कोकण किनाऱ्यावरील बंदरे महाराजांच्या काळात भरभराटीला आल्याचे दिसते. पोर्तूगीज हद्दीत येणाऱ्या मिठावर त्यांनी अधिक कर बसवला. त्यामुळे त्या मिठाची किंमत वाढली. या उलट स्वराज्यात तयार होणाऱ्या मिठावरील कर कमी केल्यामुळे त्या मिठाची किंमत कमी झाली. थोडक्यात लोक स्वदेशी मिठ वापरू लागले. त्याचा फायदा सर्व सामान्य जनतेला झाला. यातूनच व्यापाराला चालणा मिळाल्याचे दिसून येते.

• धार्मिक विचार :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदू धर्म सुरक्षित राहावा आणि आपल्या सांस्कृतिक मुल्यांची जोपासणा व्हावी.यासाठी अहोरात्र परिश्रम केले. परंतु दुसऱ्या धर्माबाबत कधीही द्वेष केला नाही. त्या काळात हिंदूंची मंदिरे पाडली जात होती. मशिदी बांधल्या जात होत्या. तरीही महाराजांनी सर्वधर्मसमभावाचे धोरण अवलंबिले. त्यांनी तुकाराम, रामदासा प्रमाणेच केळशीच्या बाबा याकूबखानाचाही आदर केला. आंळदीच्या संत ज्ञानेश्वर मंदिरा बरोबरच हजरत पिरालाही इनाम दिले.

• महिला संबंधी धोरण:-

शिवाजी महाराजांच्या काळातही महिलांचे जीवन कष्टमय होते. महिलांना कूटूंबात दुयम स्थान होते. त्या काळातही बालविवाह, विधवा विवाहास बंदी, केशवपन पद्धती इत्यादी अनिष्ट

जाणता राजा : छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रथा होत्या. महाराजांनी त्या बंद करण्यावर भर दिलेला दिसून येतो. स्वतः शिवाजी महाराजांनी सतीप्रथेला विरोध केलेला दिसतो. शत्रू राज्याच्या शरण आलेल्या सैनिकांच्या महिलांना सन्मानाची वागणूक देत. महिलांबाबत त्यांच्या मनात आदराची भावना होती. त्यांच्या काळात महिला शिक्षणाबद्दलच्या कार्याची माहिती मिळत नसली तरी घोड्यावर बसणे व प्रशासनाचे शिक्षण काही महिलांना दिल्याचे दिसून येते.

• सारांश :-

राजा आदर्श नितिवंत, कल्याणकारी तत्त्वांचा निर्माता होता. स्वराज्याच्या स्थापनेत त्यांच्यावर कितीतरी संकट आली. पण त्यातून महाराज मोठ्या शौर्याने, धैर्याने, चातुर्याने बाहेर पडले. शेतकरी सुखी, रयत सुखी तर राजा सुखी हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे मुख्य सुत्र होते. स्वराज्याच्या हितांचे रक्षण करणारे छत्रपती शिवाजी महाराज हे खऱ्या अर्थाने लोक कल्याणकारी राजे होते.

• संदर्भ ग्रंथ :-

१. नी. सी. दिक्षित : भारताचा इतिहास, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
२. नी. सी. दिक्षित : मराठी ब्रिटिश कालीन भारत, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर